

הרב מרדכי הכהן מלוב והעיתונות היהודית האיטלקית

רונאל עטיה

תקציר

אחד הביטויים לשינויים שחלו במרחב התרבותי של הקהילות היהודיות בצפון אפריקה במאה התשע-עשרה היה עליית חשיבותה של העיתונות היהודית הלא דתית במרחב השיח הציבורי, שעד אז נשלט בעיקר על ידי השיח הדרשני של הרבנים. היה זה בהשפעת הרעיונות והדעות של המשכילים שמצאו מקום נרחב בעיתונות היהודית-עברית האירופית, דוגמת עיתון **הצפירה** בעריכתו של נחום סוקולוב ו**המגיד**.

במאמר מוצגים תכני העתקים של שתי כתבות פרי עטו של הרב מרדכי הכהן, רב משכיל שחי בטריפולי ובבנגאזי בשלהי המאה התשע-עשרה וראשית המאה העשרים. במחברתו נשמרו העתקי מכתבים ששלח לאישים וליעדים שונים, העתקי מכתבים שנשלחו אליו והעתקי כתבות פרי עטו שפורסמו או שנועדו להתפרסם בעיתונות היהודית בשפה העברית. הרב מרדכי הכהן שלח לפחות שתי כתבות לשני עיתונים יהודיים שיצאו לאור באיטליה, **איל קוריירה איזראליטיקו** ו**לה סטימנא איזראליטיקה**.

מלבד הייחוד שבשליחת כתבות של רב משכיל שחי בלוב לפרסום באיטליה, במאמר נבחן תוכן כתביו אגב ניסיון להגדיר את מטרותיו.

מילות מפתח: עיתונות יהודית איטלקית, יהודי לוב, הרב מרדכי הכהן, מודרנה והשכלה בצפון אפריקה

מבוא

הכיבוש הקולוניאלי של צפון אפריקה במאה התשע-עשרה הציף שאלות יסוד של נורמות דתיות, חברתיות ותרבותיות בקהילות היהודיות המסורתיות. אחד הביטויים המרכזיים לשינויים שחלו במרחב התרבותי של הקהילות היהודיות היה חשיבותה המתעצמת של העיתונות היהודית הלא דתית בשיח הציבורי שעד אז נשלט בעיקר על ידי השיח הדרשני של הרבנים. העיתונות דיווחה לקוראים על ההתפתחויות שחלו בקהילות, בעולם היהודי ובעולם בכלל, ובכלל זה על התגליות המדעיות והטכנולוגיות של סוף המאה. בתקופה זו החלה להתבסס ההשכלה העברית בארצות צפון אפריקה.¹ המשכילים היהודים היו על פי רוב תלמידי חכמים ואליטה בולטת. רעיונותיהם ודעותיהם מצאו

מקום נרחב בעיתונות היהודית-עברית האירופית, דוגמת **הצפירה** בעריכתו של נחום סוקולוב והמגיד, והיו גם אחד המקורות המרכזיים שעליהם התבססו החוקרים במלאכת אפיון הזרם המשכילי בארצות צפון אפריקה.²

השלטון הצרפתי שכבש את רוב ארצות צפון אפריקה היה במידת מה גורם מעצב שהשפיע על תכנים של מאמרים שכתבו יהודים וביקשו לפרסמם בעיתונות המשכילית האירופית. המצב היה שונה במקרה של לוב, שנכבשה בידי איטליה. מלבד השוני בזהות המדינה הכובשת, המקורות שבידינו מן הקהילה הזאת, ודאי אלה שמהם אפשר ללמוד על ההשפעות התרבותיות על יהודי לוב בראשית המאה העשרים, אינם רבים. במאמר אבקש לדון בהשפעת הכיבוש האיטלקי על מידת מעורבותם של יהודי לוב בעולם העיתונות היהודית שהלך והתפתח בתקופה זו. למרות העובדה שלוב נכבשה בידי האיטלקים בשנת 1911, השפעתם על המתרחש במדינה ועל הקהילה היהודית שחיה בה ניכרה עוד קודם לכן.³ לצורך כך אעמוד על התכנים בהעתקים של שתי כתבות פרי עטו של הרב מרדכי הכהן, רב יהודי שחי בטריפולי ובנגאזי בשלהי המאה התשע-עשרה וראשית המאה העשרים.

העיתונות היהודית האיטלקית

בסוף המאה השמונה-עשרה החלו להופיע באיטליה כתבי עת ועיתונים יהודיים שעסקו באקטואליה יהודית, בעיקר בתחום הדתי-חברתי. גידול במספר העיתונים היהודיים החל משנות השלושים של המאה התשע-עשרה ונמשך כמאה שנים.⁴ עם הגורמים לכך נמנו תסיסה פוליטית, התרחבות חופש הביטוי והתפתחות מוסדות המדינה. באיטליה החלה לצאת לאור עיתונות יהודית בשנות הארבעים של המאה התשע-עשרה בהשפעת מתן אמנציפציה וזכויות ליהודים. רמתם של העיתונים לא הייתה אחידה ובאה לידי ביטוי בתכניהם. עורכי העיתונים היו ברובם בעלי השכלה אקדמית או תורנית ועובדה זו גרמה לכך שהתכנים היו מעט כבדים והצרכנים העיקריים של העיתונים היו אינטלקטואלים מקומיים. אחד מהעיתונים הראשונים שקמו באיטליה היה **איל קוריירה איזראליטיקו** (*Il Corriere Israelitico*) (השלח היהודי), שעסק בתנועה הציונית וראה בה ובפועלה תשובה לזהות היהודית שהתבוללות איימה עליה. העיתון פנה בעיקר אל הדור הצעיר ונאבק בהיחלשותה של התרבות היהודית.⁵ עיתון נוסף שהחל לצאת לאור באיטליה בשנת 1910 נקרא **לה סטימנא איזראליטיקה** (*La Settimana Israelitica*) (השבוע הישראלי). עורכי עיתון זה היו צעירים משכילים יהודים שלמדו בבית המדרש בפירנצה ושאפו להביא להתחדשות החיים היהודים והמסורת הדתית-תרבותית בעזרת ההשכלה הרבנית והכללית שרכשו. העיתון הדגיש את הצורך באחדות בין יהודים, בטיפול זהותם ופעילותם הציונית מדינית כמענה לקשיים שחוו מצד החברה הלא-יהודית. דגש מיוחד שם העיתון על עתידה של ארץ ישראל. עם זאת הוא פנה גם לדעת הקהל האיטלקית הלא-יהודית.

במאמר זה אבקש לבחון את השפעות המעצמות האירופיות, במקרה שלנו איטליה, על השימוש בעיתונות היהודית האיטלקית בקהילה היהודית בלוב ואתבסס על כתבים פרי עטו של הרב מרדכי הכהן, רב משכיל שחי ופעל בלוב בתקופה שבה חלו שינויים תרבותיים וחברתיים בעקבות כיבושה בידי האיטלקים. במחברתו של הרב נשמרו העתקי מכתבים ששלח לאישים שונים, העתקי מכתבים שנשלחו אליו ושל כתבות פרי עטו שפורסמו או נועדו להתפרסם בעיתונות היהודית עברית ובמקבילתה היהודית-איטלקית.⁶ כתבות אלה מציגות מעט מהלכי הרוח ששררו בקהילה היהודית כתוצאה ממפגשה עם הנורמות האירופיות שהלכו והתפשטו בעקבות הכיבוש האיטלקי. כן אתעכב על השינויים שחלו בתקשורת בקהילה זו. לשם כך אבחן את פועלו של הרב מרדכי הכהן ואבקש לענות על השאלה: האם דמותו חריגה בנוף המקומי? ואם כן, מדוע? הממצאים של מחקר זה יוכלו לשמש גם כדי לבחון את ההשפעה, במידה שהייתה, של הכיבוש האיטלקי על הרבנים המשכילים של יהודי לוב.

הרב מרדכי הכהן

הרב מרדכי הכהן, מחבר הספר הגיד מרדכי, נולד בטריפולי בשנת 1856 ועל שנת פטירתו קיימות גרסאות מספר. הגרסה הרווחת היא שהוא נפטר בשנת 1929.⁷ הרב הכהן הושפע מחדירת המודרנה לסביבה שבה גדל בלוב. הוא נולד למשפחה איטלקית שמוצאה מגנואה והתיישבה בטריפולי. החברה שבה גדל הייתה מסורתית. הוא ציין שבילדותו עיבדו את השדות בעזרת בעלי חיים, אך במהלך חייו היו כבר אוניות קיטור ומטוסים. השכלתו הייתה מוגבלת, בדומה להשכלתם של רוב ילדי הקהילה היהודית בזמנו, אך כשגדל שלט בכמה שפות ויצר קשרים ענפים עם גורמים מחוץ לקהילה היהודית בטריפולי. נמנו עמם רבנים, פקידים יהודים ולא־יהודים, אנשי ממשל ורוח. כתיבתו של הרב הכהן התאפיינה בריבוי תחומים ונושאים, שחשפו את אישיותו הרבגונית. הוא הרבה להשתמש במליצות ובתוארי כבוד בכתביו, במיוחד כששלח מכתב לאדם ספציפי.

בתקופת חייו של הרב מרדכי הכהן אירעו שינויים רבים ומשמעותיים בקהילה היהודית. נמנו עמם התמודדות בני הקהילה ומנהיגיה הדתיים עם חדירת המודרנה, כיבוש לוב על ידי השלטון האיטלקי וברקע לכל זה – התפתחות הרעיון הציוני והשפעותיו על המרחב היהודי המסורתי בלוב.⁸ הרב מרדכי הכהן שימש אמנם בתפקידי רבנות, לרבות מלמד תינוקות וטוען רבני, אך דעותיו ותפיסותיו היו שונות מאלה שהחזיקו בהן מנהיגי הקהילה היהודית בלוב, המזוהים כעדת הדיינים.⁹ תמיכתו של הרב הכהן בתנועה הציונית הייתה חריגה למדי. פעיליה היו בעיקר צעירים שנמנו עם המעמד הבינוני; הצטרפותו של הרב, שהיה אז כבר זקן למדי ושימש בתפקידי הנהגה רבנית, הייתה יוצאת דופן. למרות גילו ומעמדו הוא פעל בכל כוחו לקידום התנועה הציונית ובכלל זה הרבה לדון בחשיבות התנועה והביע את דעותיו בכל הקשור אליה. במכתביו ובמאמריו ביטא את תמיכתו הבלתי מסויגת בתנועה הציונית ובפעילותה לצד ההקשר

הדתי. הוא מתח ביקורת על יהודי הקהילה שלתפיסתו המתנינו לגאולה שתגיע באופן ניסי ולא ראה סתירה בין אלה לנאמנות לשמירת המסורת היהודית.¹⁰ לדידו לא היה מקום לחשש מפגיעה במוסדות הרבניים והדתיים על ידי מנהיגי התנועה הציונית ומהחילוניות והפתיחות שייצגה את מוביליה. הוא ראה בתנועה הציונית נדבך מרכזי בתהליך הגאולה, שאין בה סתירה למחויבות דתית. נראה שעיקר החידוש בכתביו היה בתפיסתו העקרונית הדתית לקידומה של התנועה הציונית. לתפיסתו הגאולה תגיע על ידי פעולות אנושיות ועל כן יש לסייע באופן פעיל לקידום התנועה הציונית ורעיונותיה. הוא אף קשר בין התנועה הציונית לחובה לקדם תהליכי השכלה ומודרניזציה.

במקביל לעיסוקו הנרחב של הרב הכהן במחקר היסטורי וארכיאולוגי הוא שקד על חיבור כתבות רבות במטרה לפרסמן בעיתונות היהודית של ראשית המאה העשרים. כמשכיל ואוטודידקט הרב הכהן העריך מאוד רכישת ידע נרחב במגוון תחומים. הערכה זו תורגמה לפעילותו הן במרחב הקהילה בטריפולי הן במרחב היהודי הגלובלי.

במחברתו של הרב מרדכי הכהן כלולים העתקי כתבות ששלח לעיתונים ובהן גם כתבות שנשלחו לעיתונים היהודיים שהזכרנו לעיל; כתבה אחת לכל הפחות לכל עיתון. כתבות אלה, נוסף על כתבות ששלח לעיתון **אל טיימפו** (El Tiempo) שהופיע בקושטא בשפת הלאדינו, אינן כלולות ברשימת הכתבות מפרי עטו אשר מופיעות כנספח בסוף ספרו **הגיד מרדכי**. בחירתו לפרסם בעיתונות היהודית האיטלקית הייתה ייחודית בקרב יהודים משכילים בצפון אפריקה. להלן אציג את עיקרי הדברים שכתב ואת הרקע לבחירתו בפרסום כתבותיו דווקא בעיתונים אלה ולאחר מכן אציג את דמותו.

הכתבה הראשונה, יולי 1912

הכתבה הראשונה של הרב מרדכי הכהן נשלחה למו"ל העיתון *Il Corriere Israelitico* ובראשה נכתב: "טריפולי די אפריקה, יום 26 ליולי 1912". תוכנה היה חריג למדי. הוא לא הציג תיעוד של אירועים בקהילה היהודית בלוב ולא היה זה מאמר דעה אלא תיאור מקרה, מעין דו־שיח בין הכותב ובין הלברט הנוצרי, ויכוח שהחל באקראי בפגישתם בשוק. נראה שתיעוד הדו־שיח, על מגוון הטיעונים שעלו בו, שוחזר בידי הרב הכהן לאחר מעשה, בהסתמכו על זיכרונו ואולי גם על תחושתו הסובייקטיבית במידה זו או אחרת. השיח עסק תחילה בעניין החובה לשמור על מנהגי האבלות בתשעה באב גם שנים רבות לאחר חורבן בית המקדש. אפשר להניח שדמותו של הלברט הנוצרי, שאותה הציג הרב, ייצגה את התפיסות המודרניות שאינן רואות ערך בשמירת מנהגים דתיים, במקרה זה מנהגי האבלות בתשעה באב, כזיכרון לאירועים היסטוריים ישנים. נוסף על כך עסק הרב הכהן ביחסי הדת היהודית עם זו הנוצרית ובמשמעות האירועים ההיסטוריים והתמורות בחיי היהודים, ובכלל זה התפתחותה של התנועה הציונית. הרב הכהן הציג גישה עקרונית בשאלת גילויי השנאה שהלכו והתפתחו במהלך השנים בין הנצרות ליהדות. לגבי דידו שנאה זו אינה הכרחית ואף נוגדת את מקורות הנצרות. אולם למרות

השנאה לאומה היהודית, שגרמה לה סבל רב, נצחיותו של עם ישראל היא, אליבא דהרב הכהן, ביטוי לעליונותו על פני האומות והדתות האחרות.

הדו־שיח בין הרב הכהן להלברט מזכיר את הדיון הפילוסופי הקנוני בספר הכוזרי שבו מלך כוזר מאתגר את החכם היהודי בחיפושיו אחר דת האמת.¹¹ כתיבת הדברים מדגישה את החשיבות שבבירור סוגיות דתיות עקרוניות, לרבות שמירת המנהגים היהודיים, המפגש בין היהדות לנצרות, נצחיותו של עם ישראל וכדומה.

לצד תפיסתו הייחודית של הרב הכהן את ההשפעות הדתיות בין יהודים למוסלמים בתקופתו, בולט תיאור נרחב של ההשפעות ההדדיות בין היהודים לחברה הנוצרית. הרב הכהן מציג, בעודו מגלה ידע היסטורי מרשים למדי, את השנאה שהתפתחה בין הנצרות ליהדות. לגבי דידו שנאה זו אינה הכרחית ואף מנוגדת למקורות הנצרות הקדומה.

הרב הכהן שלח את הכתבה לעורך העיתון היהודי־איטלקי *Corriere Israelitico* כדי לפרסמה. העיתון, שיצא לאור בעיר טרייסטה בין השנים 1862–1915, היה אחד העיתונים הבולטים של יהדות איטליה וגילה עמדה אוהדת לתנועה הציונית. מכאן מובן מדוע הוא רצה לפרסם את הוויכוח בעיתון זה: תמיכתו בציונות.

אפשר להניח שהכומר האיטלקי לא ידע ערבית ושהוויכוח התנהל באיטלקית, ומכאן שהרב הכהן שלט באיטלקית מדוברת. יכולתו לנהל את השיח עם הכומר, כנראה באיטלקית, לצד פרסום הדברים בעיתון יהודי איטלקי, מעידים על היכרותו עם עולם העיתונות היהודית ועל השכלתו הרחבה. הרב מרדכי הכהן בולט כמי ששילב בין השכלתו הרבנית להשכלה חופשית ומודרנית. שילוב זה מצא מקום נרחב גם בפעילותו המחקרית שבאה לידי ביטוי בשאיפתו לפרסם את תפיסת עולמו בעיתונות היהודית ובקשריו עם חוקרים שונים.

תיאור הוויכוח בידי הרב הכהן הוא ביטוי להתמודדות עם תפיסות שרווחו באותם ימים בחברה היהודית המקומית ומחוץ לה. הרב הכהן התייחס לחשיבותה של שמירת המסורת, שהוא תיאר כהולכת ומתרופפת עד כדי קיומם של נישואי תערובת, להמשך קיומה של היהדות. כפועל יוצא מכך ראה הרב בתנועה הציונית גורם המסייע לא רק לתיקונם הגשמי של היהודים בעולם, אלא גם לתיקונם הרוחני. אפשר לשער שתפיסה זו הוצגה על רקע ביקורת וחששות שעוררו קברניטי התנועה הציונית מפני שלא היו דתיים. גישתו של הרב להשפעות הדתיות הייתה ייחודית. הוא הציג היכרות מעמיקה עם מקורות הדתות השונות ומשנה סדורה למדי של התהליכים ההיסטוריים שחוו היהודים במפגש הדתי עם הנצרות והאסלאם במהלך השנים. הרב התגלה כבקיא גם במקורות הנצרות, כפי שעלה בוויכוח עם הכומר הנוצרי, כשציין שאף שחכמי ישראל אסרו על לימוד המקורות האלה הוא הקדיש מזמנו ללימוד מוצנע של הברית החדשה כדי לגבש את תפיסתו בנושא. עם זאת הוא האמין שהדת היהודית הייתה הדת הראשונה שעליה התבססו שאר הדתות, הנחה ששללה גילויי אלימות מכול וכול. נוסף על כך בחירתו של האל ביהדות מסבירה את עובדת קיומם של היהודים לאורך ההיסטוריה שתביא

לגאולתם. ההתעלמות מעובדות אלה, המעוגנות לדבריו גם בכתבי שתי הדתות האחרות, גורמת לגילויי השנאה והאלימות כלפי היהודים במהלך ההיסטוריה. לדעתו ההשכלה היא הגורם שיפסיק את גילויי השנאה ובאמצעותה יתפתח יחס של סובלנות כלפי השוונה. הרב מרדכי הכהן מתגלה כאינטלקטואל בעל השכלה רחבה. עמדתו בסוגיות דתיות, ודאי אלה המתקשרות למפגש בין הדתות – היהודית, המוסלמית והנוצרית – הייתה חריגה. הוא גילה בקיאות במקורות תיאולוגיים, גם חוץ-יהודיים, עד כדי דיון מעמיק עם כומר נוצרי. הוא הציג תפיסת עולם ברורה שאינה מקבלת ביטויים של התבוללות מצד יהודים ומתח ביקורת על התפתחותה של שנאת הנצרות כלפי היהדות באופן שאינו משתמע לשתי פנים. בגישתו זו הציג תפיסה דתית שמרנית שאינה מתפשרת. הרב מרדכי הכהן שילב בין השכלתו הרבנית להשכלה חופשית ומודרנית. שילוב זה התבטא גם בפעילותו המחקרית ובשאיפתו לפרסם את תפיסת עולמו בעיתונות היהודית ובקשריו עם חוקרים בני דתות שונות.

הכתבה השנייה, 10 באדר א תרע"ג (1913)

הכתבה השנייה של הרב מרדכי הכהן נשלחה למו"ל העיתון לה סטימנא איזראליטיקה ובפתחתה כתב: "הנה המאמר הנכחי [...] אולי יש בו קצת תועלת קצת תועלת לאחב"י [אחינו בני ישראל] חובבי ציון יתן נא לו מקום בעתונו הנכבד ושלוש רב". הרב מתאר בתחילת כתבתו את הלך הרוחות בלוב לאחר כיבוש האיטלקי והשנייה החליטה להילחם באוכלוסיית לוב: האחת ראתה בברכה את הכיבוש האיטלקי והשנייה החליטה להילחם עד חורמה נגד השלטון האיטלקי. אלה שראו בברכה את השלטון האיטלקי נמקו זאת בשוויון הזכויות שקיבלו נתיניה ללא קשר לזהותם הדתית, בשונה מהשלטון העות'מאני ששלט בלוב קודם לכן. הביטוי לכך היה במינוי פקידים ובעלי משרות ציבוריות ללא קשר לדתם ומוצאם. מנגד הייתה קבוצה, שאותה הגדיר "יושבי המדבריות", שהחליטה להילחם עד חורמה בשלטון האיטלקי שכבש את לוב. עוד מציין הרב שהיו שטפלו על היהודים כאילו היו הגורם המרכזי למפלת העות'מאנים בלוב. הוא דוחה את הטענה הזאת ומציין שהיהודים "לא הכניסו את ראשם בין ההרים לא בעד ולא כנגד".¹²

המצב בלוב הציף את חשיבותה של התנועה הציונית כפתרון למצבם של היהודים בין שכניהם הגויים. הרב מרדכי הכהן תמך בתנועה הציונית וראה בה את הפתרון למצב. אהדתו אליה נבעה ממניעים מתפיסה של שלילת הגלות ורפוסיה, תפיסה שהייתה נחלת הדור הצעיר בטרופולי אשר ראה בתנועה ציונית את הפתרון ליהודים בגלות, תנועה שתוכל להציע אחדות תרבותית ערכית לעם ישראל. תמיכתו בתנועה הציונית הייתה חריגה למדי בקהילה היהודית בלוב בראשית המאה העשרים. אין להסיק מכך שהתנועה הציונית לא פעלה בקהילות היהודיות בלוב; ההפך הוא הנכון. אלא שפעיליה היו צעירים שנמנו עם המעמד הבינוני בעיקר. למרות פערי הגילים בין הפעילים הציונים הצעירים ובין הרב הכהן, הוא פעל בכל כוחו לקידום התנועה הציונית בקהילות היהודיות בלוב

והרבה להתייחס לחשיבותה של התנועה; דעותיו והתייחסויותיו אליה היו מקיפות ורחבות. הוא ראה ברעיונות הציוניים ביטוי ממשי לתהליך הגאולה אשר לתפיסתו תתממש על ידי פעולות ועל כן יש לסייע באופן אקטיבי לקידום התנועה הציונית ורעיונותיה. פרסום הדברים בלה סטימנא איזראליטיקה קשור לאופיו של העיתון ונראה שבחירתו של הרב לפרסם בעיתון זה הייתה מושכלת. העיתון פנה גם לדעת הקהל הלא-יהודית, וזה היה הגורם שקבע את מקום הפרסום: להשפיע על הלך הרוח של תושבי לוב הלא-יהודים לאחר כיבושה על ידי השלטון האיטלקי. גם הצהרתו על כך שהיהודים לא נקטו פעולה לשמירה על השלטון העות'מאני או לחיזוק שליטת השלטון האיטלקי לאחר כיבוש לוב, העבירה מסר לקוראים הלא-יהודים של העיתון. עם זאת הרב הכהן חזק את הקו שנקט העיתון בהכרה בעתידה של ארץ ישראל. הוא הדגיש את הצורך בחיזוק האחדות בין היהודים, בטיפוח זהותם ובפעילותם הציונית מדינית כמענה לקשיים שחוו מצד החברה הלא-יהודית שסבבה אותם.

שתי הכתבות שהצגנו מבטאות את השינויים שהתרחשו בסביבתו של הרב הכהן עם החלת השלטון האיטלקי. במידת מה הרב מבטא התמודדות שדוגלת בהיכרות והתאמה לרפואי החיים התרבותיים החדשים ומתנגד להסתגרות והתכנסות בדפוסי החיים הקיימים והמוכרים. גישתו הייתה שונה מזו של הדיינים המקומיים שניסו לשמור על כוחם ומעמדם ככל האפשר על ידי כך שדחו כל שינוי בדפוסי החיים שהיו קיימים מקדמת דנא. מצב זה גרר ביקורת נוקבת של הרב מרדכי הכהן על ממסד הרבנות של לוב.

הרב מרדכי הכהן ויחסיו עם ההנהגה הרבנית המקומית

הדיינים, שהיו ההגמוניה הרבנית, היו הגורם המרכזי בקהילה וקיבלו באופן כמעט בלעדי החלטות שהשפיעו על אופיה הדתי והחברתי של הקהילה.¹³ בספרו הגיד מרדכי תיאר הרב הכהן את הקמת מוסד הדיינים ואת סמכותם כמנהיגי העדה בענייני המשפט והדת.¹⁴ סמכויותיהם היו רחבות מאוד וכללו פיקוח על כל תחומי הדת בקהילה היהודית בטריפולי. הרב מרדכי הכהן הרבה למתוח ביקורת על דייני הקהילה ועל האופן שהם בחרו להנהיג את הקהילה: סגירות מפני כל שינוי שעלול לפגוע במעמדם. ביטוי בולט לכך היה לאחר דחיית יוזמתו של הרב אליהו בכור חזן, שכיהן כחכם באשי של הקהילה היהודית בלוב. הרב חזן ראה את מצבה הירוד של מערכת החינוך המסורתית בטריפולי ולאור חששו מהרחבת פעילותן של מסגרות הלימוד הלא-יהודיות בקרב הקהילה היהודית, ביקש למסד בית ספר יהודי בטריפולי שבו יתקיימו לימודים באופן מוסדר. הוא הבין את הצורך בהקמת מסגרת לימודים שתכשיר את הלומדים בה באופן מעמיק באמצעות הסדרת סדרי הלימוד וכמו כן את הצורך שבשילוב בין לימודי קודש ללימודי חול ולימוד שפות זרות כחלק מתוכנית הלימודים.¹⁵ הרב מרדכי הכהן תמך ביוזמתו של הרב חזן לפתוח בית ספר יהודי שבו ישולבו מקצועות חול. הוא דגל ברכישת השכלה רחבה, כללית ותורנית. למעשה ביקורת נוספת חוזרת ונשנית של הרב הכהן על הדיינים

נוגעת לרמת השכלתם הנמוכה, לדעתו, שבאה לידי ביטוי באופן פעולתם.¹⁶ בספרו הגיד מרדכי הוא מתאר התמודדויות שלו עם עדת הדיינים בנושא הלכות ירושה,¹⁷ שבמהלכן הוא מוכיח להם שהם טועים: "אזי מרדכי לבש קנאה, שקד על למוד הש"ע (השולחן ערוך) ושאר הפוסקים".¹⁸

הרב הכהן דגל בשילוב לימודי חול וברכישת השכלה, והיה תלמיד חכם בעל השפעה בקהילתו ומחוץ לה שניסה לפעול באופן שונה מעדת הדיינים. הוא עודד צריכת עיתונות יהודית מודרנית. כתיבתו נשאה אופי של פתיחות, אך לא ויתרה על העקרונות הדתיים. הוא גם דאג להרחיב את מעגל המנויים של העיתונים בקרב יהודי טריפולי. גישה זו מסבירה את תמיכתו הבלתי מסויגת בתנועה הציונית, שבראשה עמדו צעירי הקהילה היהודית. נראה שהרב הכהן הציב אלטרנטיבה ערכית שהתכתבה עם השינויים התרבותיים שהתחוללו בקהילה היהודית באופן שונה מהדפוס שהובילו הדיינים.

סיכום

מפרסומיו של הרב מרדכי הכהן אפשר לדלות מידע על ההתמודדויות התרבותיות והדתיות של ההנהגה הדתית בטרפולי ובנגאזי בשלהי המאה התשע-עשרה וראשית המאה העשרים. ספרו המקיף הגיד מרדכי כולל תיאור רחב ומקיף של יהודי טריפולי. רוחב ידיעותיו של הרב הכהן, הן בכתבים יהודיים הן בספרות זרה, בולט בהשוואה למנהיגים רבניים בקהילות רבניות אחרות ומוצא ביטוי בכתביו ובשימוש שעשה בהם בהתמודדות עם התמורות התרבותיות והחברתיות בקהילתו. הרב מרדכי הכהן ראה בעיתונות היהודית המקומית פלטפורמה להתמודדות עם האתגרים שחוו יהודי לוב בעקבות שינויי השלטון בראשית המאה העשרים. היה זה ביטוי ייחודי להתמודדותו של מנהיג רבני עם ההשלכות הדתיות של שינויי המודרנה והתרבות הנוצרית. בחירתו לפרסם את הפולמוס בינו ובין הכומר האיטלקי בסוגיית שימור מנהגי ישראל בעיתונות היהודית האיטלקית מעניינת. ככלל אפשר לומר שהמנהיגות הרבנית בתקופה זו מתאפיינת בהסתגרות ובניסיון להתעלם מנזקים או למזער אותם על ידי ניסיונותיהם לשתף פעולה במטרה להשפיע על רוח המוסדות החינוכיים והתרבותיים. בניגוד לכך הרב הכהן משתמש בפלטפורמה העיתונאית שהייתה בדרך כלל ממוענת ליהודים משכילים, שלעתים אף ביקשו להתנתק באמצעותה מההשפעה הרבנית המסורתית ולפתח מרחב תרבותי עדכני וחופשי יותר.

אופי הדברים שכתב הרב הכהן בשתי הכתבות שפרסם לא היה אינפורמטיבי גרידא, אלא ביקש להעביר מסר יהודי על חשיבות השמירה על מנהגי המסורת מחד גיסא ועיצוב התנועה הציונית ההולכת ומתפתחת מאידך גיסא. התפתחותה של התנועה הציונית בלוב ובטרפולי בפרט נידונה בהקשרים שונים, כולל תיאור התפתחותה מבחינה היסטורית החל בשלהי המאה התשע-עשרה, הקמת הארגונים הציוניים בראשית המאה העשרים ודרכי פעילותם עד לעלייה הגדולה בתחילת שנות החמישים של המאה העשרים.¹⁹ לצד

התיאור ההיסטורי הוצגו שאלות כבדות משקל על התפתחותה של התנועה הציונית והשפעתה החיובית או השלילית על יהודי לוב. היו שראו בהשפעתה של התנועה הציונית גורם מעכב שהבדיל בין יהודי לוב לחברה המודרנית בלוב לאחר השלמת כיבושה על ידי האיטלקים בשנת 1911. מנגד היו שראו בתנועה הציונית את הדרך היחידה לגאולת ישראל ולכינונה של מדינת היהודים. באחד ממאמריו עמד מוריס רומני על גורמי הדחיפה והדחייה לפעולות הציוניות בלוב.²⁰ רומני עמד על ההשלכות של התמיכה בהתפתחותה של התנועה הציונית על היחס לשלטון האיטלקי, שאף הצית מאבק של ממש בין יהודי הקהילה. צעירי הקהילה צידדו בתנועה הציונית וראו בה פתרון אידיאלי למעמדם של היהודים, ואילו נציגי הוועדים היהודיים מטעם השלטון האיטלקי ראו בכך פגיעה במעמדם של היהודים. עד מהרה גלש הוויכוח גם לנושאים דתיים שחידדו את שאלת הבחירה בין הרצון להתבוללות לרצון להתבדלות ולפיתוח זהות עצמאית. נראה שהגישה שנקט הרב הכהן בדבריו ביקשה לחבר בין התפיסה שבה צידדו צעירי הקהילה היהודית בלוב באהדתם את המפעל הציוני ובין החובה לשמור על המסורת. גישה זו של הרב הכהן נכונה לכלל הקהילות היהודים ועל כן הוא בחר לפרסם את דבריו.

בחירתו של הרב מרדכי הכהן לפרסם דווקא בעיתונים הללו לא הייתה מקרית והתקשרה למאפייניהם העיתונאיים. במידת מה אפשר לומר שהרב ביקש להציג עקרונות של הקהילה היהודית בלוב לאחר שנכבשה על ידי השלטון האיטלקי לבני הקהילה היהודית שפעלה באיטליה. לפנינו רב משכיל שהגיע מקהילה שמרנית למדי,²¹ וראה בעיתונות היהודית המקומית פלטפורמה שאין בה איום אלא הזדמנות.

הערות

- 1 ראו לדוגמה: יוסף שיטריט, "תנועת ההשכלה העברית במרוקו בסוף המאה ה-19 ותורמתה להתעוררות הציונית", בתוך: יששכר בן-עמי (עורך), **מחקרים בתרבותם של יהודי צפון-אפריקה**, ירושלים: ועד עדת הספרדים בירושלים, תשנ"א, עמ' 313-331; יוסף שיטריט, "מודעות חדשה לאנומליות וללשון: ניצניה של תנועת ההשכלה העברית במרוקו בסוף המאה ה-19", **מקדם ומים**, ב (תשמ"ו), עמ' 129-168; ירון צור, **סיפור תרבות: יהודי תוניסיה וארצות מוסלמיות אחרות**, ירושלים: מרכז זלמן שזר, תשס"ג; הרווי גולדברג, "המזרחי והמזרחן: המפגש בין מרדכי הכהן לנחום סלושץ", **מחקרי ירושלים בפולקלור יהודי**, ירושלים: מאגנס, המכון למדעי היהדות ע"ש מנדל, תשס"ג, עמ' 145-157; הנ"ל, "מבוא המהדיר", בתוך: הכהן, **הגיד מרדכי**, ירושלים: מכון בן צבי, תשל"ט (להלן: הכהן, **הגיד מרדכי**); הנ"ל, "המשכיל והמקובל מרדכי הכהן וקברו של רבי שמעון לביא בטרפול", בתוך: משה חלימיש, משה עמאר ומוריס רומני (עורכים), **יהודי אלג'יריה ולוב**, רמת גן: אוניברסיטת בר אילן, תשע"ד, עמ' 187-197. חיים זאב הירשברג היה הראשון שעסק בדמותו של הרב מרדכי הכהן, בהתבססו על חלקים מספרו של הכהן, **הגיד מרדכי**, עוד לפני שיצא לאור. הירשברג כינה את הרב הכהן "משכיל". ראו: ח"ז הירשברג, **תולדות היהודים באפריקה הצפונית: התפוצה היהודית בארצות המגרב מימי קדם ועד זמננו**, כרך ב: מימי הכיבושים העותמאניים ועד זמננו, ירושלים: מוסד ביאליק, 1965, עמ' 177-204. ממשיך דרכו, יהודה כחלון, המשיך גם הוא לעסוק בדמותו של הרב הכהן. ראו: יהודה כחלון, "המאבק על דמותו הרוחנית של העדה היהודית בלוב במאה ה-19 ובעשור הראשון של המאה העשרים", בתוך: חיים זאב הירשברג (עורך), **זכור לאברהם: קובץ מאמרים לזכר ר' אברהם אלמאליח**, ירושלים: ועד עדת המערכים, עמ' 79-122, 1972.

- 2 על העיתונים המליץ והצפירה, ההשכלה וחוגי המשכילים, ראו: גדעון קוץ, "המזוג שנכשל: המליץ והצפירה בכפיפה אחת", קשר, 44 (2013), עמ' 39-44.
- 3 Ronel Atia, "From the 'Man of Jerusalem' to the Beit El Yeshiva: On Rabbinic Leadership in the Jewish Community of Tripoli in the Late Nineteenth century and Educational Change in Light of Modern Thought", *Review of Rabbinic Judaism*, 24 (2021), pp. 95-116
- 4 ראו: ברוך מבורך, "עתון התולדות בשפה ההספניולית איל פאסה טיימפון, בולגריה 1909", קשר, 2 (1987), עמ' 77-79; רוני ויינשטיין, "העיתונות", בתוך: הנ"ל (עורך), איטליה (קהילות ישראל במזרח במאות התשע-עשרה והעשרים), ירושלים: משרד החינוך ומכון בן צבי, תשע"ב, עמ' 123-129.
- 5 רוני ויינשטיין, שם, עמ' 125-126; ברונו די פורטו, "העתונות היהודית באיטליה נוכח האנטישמיות", קשר, 33 (מאי 2003), עמ' 90-99.
- 6 המחברת נשמרת בארכיון מרדכי בן יהודה הכהן שבספרייה הלאומית, ARC.4* 1256 / 01, וכוללת עשרות מכתבים בנושאים שונים. רוב המכתבים כתובים בעברית בכתב חצי קולמוס. כמו כן ישנם מכתבים גם בערבית. בימים אלה אני עמל על כתיבת ספר שבו אציג חלק נכבד מהמכתבים והתכתובות מפרי עטו של הרב מרדכי הכהן.
- 7 ראו: הרווי גולדברג, "שוכני המערות של טריפוליטניה: מרומנטיקה לאתנוגרפיה ותולדות עם ישראל", פעמים, 131 (תשע"ב). עמ' 10 בהערה 4.
- 8 Ronel Atia, "Two Approaches toward Convening the Sanhedrin and Resuming Semikha in the Modern Era: R. Mendel HaKohen and R. Mordechai HaKohen of Tripoli", *Review of Rabbinic Judaism*, 26 (2023), pp. 194-211
- 9 יחסו של הרב הכהן אל עדת הדיינים הייתה ביקורתית למדי. עוד על כך ראו להלן וכן בספרו: הכהן, הגיד מרדכי, ס' 86, עמ' 254-255.
- 10 עוד בעניין ראו: הרווי גולדברג, "מסכת עירובין: החינוך ולימוד העברית בקרב יהודי לוב", בתוך: אורית אבוהב, יורם בילו והגר סלומון (עורכים), יהודי לוב וסביבתם: אסופת מחקריו האתנו-היסטוריים של הרווי גולדברג, ירושלים: מכון בן צבי, תש"ף, עמ' 274-279 (להלן: גולדברג, "מסכת עירובין"); יעקב חג'א-לילף, "ציונות ועליה", בתוך: חיים סערון (עורך), לוב (קהילות ישראל במזרח במאות התשע-עשרה והעשרים), ירושלים: מכון בן צבי ומשרד החינוך, תשס"ז, עמ' 139-159 (להלן: חג'א-לילף, "ציונות ועליה"). לניתוח גורמי הדחייה והדחייה לתנועה הציונית, ראו: מ' מוריס רומני, "מאבק הציונים לשינוי פני הקהילה בלוב בראשית שנות העשרים", מקדם ומים, ב (תשמ"ו), עמ' 251-278 (להלן: רומני, "מאבק הציונים").
- 11 ספר הכוזרי תורגם לראשונה לעברית בידי יהודה אבן-תיבון בשנת 1167. דיון בדו-שיח מוכר מעוד חיבורים בימי הביניים. כך, למשל, כתוב חלק מן הספר חובות הלכות. בסוף המאה השבע-עשרה כתב הרב דוד נייטו את מטה דן, המכונה "הכוזרי השני", בדיוק באותה תבנית. עוד על השימוש בסגנון זה בקרב יהודי צפון אפריקה בתקופה זו, ראו: Ronel Atia, "The 'Majlis': Public Cultural Debate and its Variations in Jewish Society in North Africa", *Revue des Études Juives*, 181, 1-2 (2022), pp. 275-287
- 12 העתק של כתבה זו נמצא גם כן במחברתו הנמצאת השמורה בארכיון מרדכי בן יהודה הכהן שבספרייה הלאומית, ARC.4* 1256 / 01.
- 13 Ronel Atia, "On the Institution of the Hakham Bashi in Early Twentieth-Century Libyan Jewry", *Review of Rabbinic Judaism*, 28, 1 (forthcoming, 2025)
- 14 הכהן, הגיד מרדכי, ס' 86, עמ' 254-255.
- 15 יוזמתו של הרב אליהו בכור חזן לייסד בית ספר מודרני בקהילה היהודית בטריפולי לא צלחה ואף גררה התנגדות מצד עדת הדיינים המקומית. על כך ראו: Ronel Atia, "From the 'Man of Jerusalem' to the Beit El Yeshiva: Late Nineteenth Century Rabbinic Leadership in the Jewish Community of Tripoli", *The Review of Rabbinic Judaism*, 24 (2021), pp. 116-95; Harvey E.

- Goldberg (2018), "Tradition with Modernity", in: Jacques Roumani, David Meghngi, and Judith Roumani (eds.), *Jewish Libya: Memory and Identity in Text and Image*, New York: Syracuse University Press, pp. 84-68
- 16 הכהן, הגיד מרדכי, סי' 86, עמ' 254-255.
- 17 שם, עמ' 254-266.
- 18 שם, עמ' 258.
- 19 ראו לדוגמה: גולדברג, "מסכת עירובין", עמ' 274-279; חג'ג'-לילף, "ציונות ועליה", עמ' 139-159. לניתוח גורמי הרחיפה והרחייה לתנועה הציונית, ראו: רומני, "מאבק הציונים".
- 20 רומני, שם, עמ' 251-278.
- 21 Ronel Atia, "The Rabbinic Coalition of the Jewish Community in Libya during the Leadership of Rabbi Eliyahu Bechor Hazzan", *Review of Rabbinic Judaism*, 27, 2 (2024), pp. 179-192